

בין זהויות במזרח ירושלים: תפיסות פלסטיניות לגבי תושבות קבע וקבלת אזרחות ישראלית

מירי נגאר-עבוד ואהוד ערן*
בית הספר למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה

תקציר

מאמר זה בוחן כיצד פלסטינים תושבי מזרח ירושלים תופסים את מעמד תושבות הקבע בישראל ואת ההתאזרחות בה, ובייחוד את האופן שבו הזהות הפורמלית – תושבות קבע או אזרחות – משפיעה להבנתם על זהותם הלאומית הפלסטינית. במאמר נבחנות, בין היתר, הפרקטיקות שהם נוקטים כדי לבטא את יחסם לזהותם, יחסם למוסדות ישראלים ועמדתם כלפי הרשות הפלסטינית, לאור העמדה המקובלת בספרות שלפיה זהויות, לרבות זהויות לאומיות, אינן קשיחות ומתעצבות מחדש כל העת. המאמר מתבסס על ראיונות עומק שנערכו עם 10 גברים ו-5 נשים תושבי מזרח ירושלים בגילים 18–65 בשנים 2019–2020.

המאמר מצביע על המתח הפנימי בשאלת המעמד בישראל והזיקה אליה. מחד גיסא, המרוויינים מכירים בהקלות החומריות הנלוות למעמד פורמלי ישראלי ובאפשרויות שיכולות להיפתח לפניהם עם קבלת אזרחות ישראלית. מאידך גיסא, ההזדהות שלהם עם הקולקטיב הפלסטיני (אך לאו דווקא עם הרשות הפלסטינית) גבוהה, ומעמד בישראל – במידת מה תושבות קבע ובעיקר קבלת אזרחות ישראלית – נתפס כסותר הזדהות זו. המאמר מצביע על האסטרטגיות שהמרוויינים אימצו כדי להתמודד עם המתח הזה וליישבו, ובמוקדן תפיסת התושבות ככפויה וככורח המציאות, ותפיסת המעמד בישראל כמסגרת שמעניקה הטבות גשמיות ואחרות אך שאינה כרוכה בהזדהות רגשית עם הקולקטיב ועם הלאום הישראלי.

הממצאים מספקים צוהר ליציבות שבהגדרה העצמית של פלסטינים בירושלים, גם נוכח מאמץ ממשלתי בעוצמות משתנות ל"ישראלזציה" של תושבי מזרח העיר. בכך, הממצאים תורמים להבנת מגוון תפיסות הזהות בעיר המצויה בסכסוך אתני-דתי זה למעלה ממאה שנה, שנים ספורות לאחר הנעתו של מאמץ ממשלתי להרחיב את השילוב של הפלסטינים במזרח ירושלים, בישראל. המדגם אינו מייצג, ועיקר תרומתם של הממצאים בתיאור המנעד הזהותי, ולא דווקא בשיקוף של תפיסות כלל האוכלוסייה הפלסטינית בעיר.

* המחברים מבקשים להודות לסוקרים האנונימיים של המאמר על הערותיהם המעמיקות והמועילות ולצוות כתב העת ועורכיו על הטיפול המסור.

החל מן העשור השני של המאה ה-21 הואצו תהליכי ה"ישראלזציה" של המרחב המזרח-ירושלמי ושל התושבים הפלסטינים המתגוררים בו. ב"ישראלזציה" אנו מתכוונים לשינוי הזהות העצמית של תושבי האזור הפלסטינים באופן שמחליש את הזיקה לזהות הפלסטינית ומחזק את הזיקה לזהות ישראלית. לפי הבחנתו של סמוחה, משמעות המהלך היא גם סלילת נתיב חיים שונה ("שינוי גורל") לפלסטיני שנכנס תחת כנפיה של הזהות הישראלית, בהשוואה למסלול של מי שבחר להישאר קרוב לזהותו הפלסטינית (סמוחה, 1996; 2013: 8). תהליכי ה"ישראלזציה" מונעים הן "מלמעלה" – על ידי ממשלת ישראל, באמצעות שורת מהלכים שנועדו להטמיע את הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים בישראל בהיבטים כלכליים, תשתיתיים, משפטיים וחינוכיים, כדי לוודא כי שליטתה של ישראל בשטח לא תאותגר על ידי ארגונים ומוסדות פלסטיניים; והן "מלמטה", במובן של שינוי סטטוס מתושבות קבע לאזרחות, ביוזמתם של הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים. תהליכים אלה מתרחשים בתוך הקשר של יחסי עוצמה ברורים של שליטה ישראלית במרחב, המעמעמים לעיתים את ההבחנה הברורה לכאורה בין יוזמות "מלמעלה" ויוזמות "מלמטה". למשל, בחלק מן המקרים היוזמות "מלמטה" הן למעשה תגובה של פלסטינים למהלכים של ממשלת ישראל. דוגמה בולטת היא הקמת מכשול הפרדה בין חלקי העיר ובין העיר לעורף המטרופוליני הפלסטיני שלה, שהגדילה את התמריץ של פלסטינים להשיג אזרחות ישראלית שתוכל לסייע להם להתגבר על ההגבלות על חופש התנועה שהמכשול הציב בפניהם (Shoval, 2007).

ניר חסון, עיתונאי וחוקר שמסקר את העיר כבר שנים רבות, כתב ב-2017 כי:

השאלה החשובה ביותר בנושא הישראלזציה [...] היא כיצד היא משפיעה על תפיסת הזהות העצמית של הפלסטינים בירושלים: האם יש בכוחה להפוך את הפלסטינים בירושלים לקצת יותר "ישראלים" עד כדי כך שיחדלו מדרישתם לסיים את הכיבוש ולהפוך את מזרח ירושלים לבירתה של מדינה פלסטינית עצמאית? (חסון, 2017:א: 135)

על רקע זה, מאמר זה בוחן כיצד פלסטינים תושבי מזרח ירושלים תופסים את זהותם שלהם ואת זיקתם לישראל, ובייחוד את האופן שבו הם מתמודדים עם המתח בין הזהות הפורמלית – תושבות קבע בישראל ובחלק מהמקרים גם אזרחות ישראלית – לזהות הלאומית הפלסטינית. בין היתר נבחנות הפרקטיקות שהם נוקטים כדי לבטא את יחסם לזהותם הפלסטינית, יחסם למוסדות ישראל ועמדתם כלפי הרשות הפלסטינית.

המאמר מתבסס על ראיונות עומק שנערכו עם 10 גברים ו-5 נשים בגילים 18–65 בשנים 2019–2020. המאמר אינו מתיימר לשקף את הלכי הרוח של כלל האוכלוסייה

במזרח העיר, ומטרתו היא להנכיח מנעד עמדות אפשריות בנושאים אלה; צוהר לתפיסות זהותיות של הפלסטינים תושבי מזרח העיר בשלהי העשור השני של המאה ה-21, נוכח תהליכי ה"ישראלזציה".

במאמר ארבעה חלקים. בחלק הראשון אנו מציגים את הרקע למחקר וסקירת ספרות בנושא תפיסות של זהות לאומית בהקשר הפלסטיני-ירושלמי. בחלקו השני של המאמר מוצגים שאלות המחקר ומערך המחקר. בחלק השלישי מתוארים עיקרי הממצאים שעלו מהראיונות. בחלק הרביעי אנו מנתחים את הממצאים העיקריים ומציגים את המסקנות שאפשר להסיק מהם לגבי השאלות העולות מן המציאות האמפירית ומן הספרות.

▲ א. רקע וסקירת ספרות

1. זהות לאומית פלסטינית

הספרות העוסקת בלאומיות הפלסטינית מצביעה על ההשפעה הניכרת של מבני כוח חיצוניים לפלסטינים על גיבושה ועיצובה של הזהות הלאומית הפלסטינית. כך, קימרלינג ומגדל טוענים כי מרד האיכרים נגד מוחמד עלי ב-1834 יצר את התנאים המוקדמים למודעות עצמית מקומית, המגיעה כדי זהות קולקטיבית (קימרלינג ומגדל, 1999). באופן דומה, דג'אני מראה כיצד מאמציה של ממשלת הקהילה הערבית המאוחדת (קע"מ) בשלהי שנות החמישים לשלוט בארגונים פלסטיניים במצרים דחפו פעילים פלסטינים להקים ארגונים עצמאיים בעזה (שהייתה תחת שלטון מצרי) ב-1959 (Dajani, 1986: 21–22).

לצד דינמיקות כוח פנים-ערביות, חוקרים רבים מצביעים על התפקיד החשוב של העימות עם הציונות בעיצובה של התנועה הלאומית הפלסטינית (פורת, 1976; נבו, 1999). גם שחקנים פוליטיים ציונים החזיקו בעמדה דומה. בנתחו את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כתב בן-גוריון ב-1958 כי "המפעל הציוני נעשה במידה רבה גורם מסייע, אם לא מכריע, בהתעצמות הלאומנות הערבית שראתה במלחמתה בציונות כמעט עיקר תפקידה" (בן-גוריון, 1958: 13). מול הגישה המייחסת למבני כוח חיצוניים תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות הפלסטינית, האמנה הלאומית הפלסטינית, בשתי הגרסאות שלה (1964 ו-1968) דווקא מחדדת את אופייה האורגני והקבוע של הזהות הלאומית הפלסטינית. הגרסה של 1968 כוללת גם מענה לטענה אפשרית כי לחצים חיצוניים, דוגמת התבוסה הפלסטינית במלחמת 1947–1949, עשויים להחליש את הזהות הזו. כך מחדדים מנסחי האמנה בסעיף 4: "הכיבוש הציוני ופיזור העם הערבי הפלסטיני כתוצאה מהשוואות שבאו עליו אינם פוגעים באישיותו ובשייכותו הפלסטינית ואינם שוללים אותו" (הרכבי 1971). פאח'ורי מזכיר טיעון פלסטיני רווח שממשיך את

הקו של האמנה, שלפיו "אם בחירת הזהות מושפעת ממבנה דומיננטי, סימן שהיא זהות כוזבת" (פאח'ורי, 2021).

אל מול התפיסה הזהותית הפרימורדיאלית המבוטאת באמנה, קונסטרוקטיביסטים סבורים כי זהות אתנית היא גמישה ועשויה להשתנות, וכי אנשים עשויים להחזיק בכמה זהויות במקביל. עם זאת, אין הסכמה כוללת באשר למגוון השאלות שסביב הנחות בסיסיות אלה, כגון באיזה קצב חל השינוי ומי הם סוכני השינוי (Chandra, 2012: 13).

ח'אלידי מציג עמדה הקרובה לתפיסה הפרימורדיאלית המבוטאת באמנה הפלסטינית, אך מקבל למעשה מרכיבים מן העמדה הקונסטרוקטיביסטית (Khalidi, 1996). לדבריו, יש מרכיב של רציפות בזהות הפלסטינית, אך ביטוייה הפומביים פעמו בעוצמות משתנות לאורך השנים. משתנה מרכזי שהשפיע על ביטוייה של הזהות היה לחץ חיצוני, בייחוד מצד ישראל. כך, למשל, הוא מסביר כי הטראומה של 1947–1949, של עקירת מאות אלפי פלסטינים מבתיהם, החלישה מאוד את ביטוייה של הלאומיות הפלסטינית מכיוון שזהות זו, בשלב ההוא, כללה מרכיב מרכזי של קשר למקום פיזי, בדומה לחברות מסורתיות אחרות. כך, משנפרם הקשר אדם-אדמה נחלשו ביטוייה החיצוניים של הזהות הפלסטינית. יתר על כן, ח'אלידי מקבל את האפשרות של ריבוי זהויות, אך מחדד כי בהקשר הפלסטיני הזהויות השונות – דת, לאומיות ערבית ועוד קודם לכן זהות עות'מאנית – היו כרוכות זו בזו, והדבר הקשה על זיהוי מובחן של הזהות הפלסטינית (שם, 6). ח'אלידי מכיר במרכזיות האתגר הציוני בגיבוש הזהות הפלסטינית, אך גם דוחה, במובלע, את עמדתו של פורת, וטוען כי דווקא העובדה ששתי התנועות עוצבו במידת בה סביב המאבק ביניהן מסתירה חלקים אחרים של הזהות הלאומית הפלסטינית ומקשה על הבנתה (שם).

לפי ח'אלידי, לירושלים יש מקום חשוב ביותר בזהות הפלסטינית היות ש"מקדמת דנא היא מהווה את המרכז הגיאוגרפי, הרוחני, הפוליטי והמנהלי של פלסטין" (שם, 14). חלק גדול מאירועי האלימות בין שני העמים במאה האחרונה החלו מניצוץ שהוצת בעיר או בסביבתה המיידית: החל מאירועי האלימות של מאי 1920 ("מאורעות תר"פ/פ" נבי מוסא") ועד לאלו של מאי 2021 ("מבצע שומר החומות"/"מערכת סיף אלקודס"). ירושלים הייתה סוגיה רגישה שנודעה לה משמעות בתהליכי ההשלמה שלא הבשילו בין ישראל לפלסטינים בין 1993 ל-2008: היא הוגדרה בהסכמי אוסלו כאחד מן הנושאים שאמורים להיפתר רק בהסדר הקבע, ובפועל, נוכח רגישותה, היא נדונה רק למשך פרקי זמן קצרים בשלהי כהונותיהם של אהוד ברק בשנת 2000 ושל אהוד אולמרט בשנת 2008 (להרס, 2013).

ח'אלידי מציין כי הנרטיב הפלסטיני (כמו גם הנרטיב של שחקנים רבים אחרים, לרבות יהודים ונוצרים) בעניין ירושלים ממוקד ברצון לשלוט בה (Khalidi, 1996), ומונטרסקו סבור כי החתירה היא לשליטה "בלבדית" במרחב, בדומה ללאומיות

הטריטוריאליה המודרנית בכלל (מונטרסקו, 2010). ואומנם, מאז שישראל כבשה ב-1967 את חלקה המזרחי של העיר והרחיבה את גבולותיה המוניציפליים היא פועלת כדי "לייהד" את המרחב (Benvenisty, 1976; Klein, 2008). מייד לאחר כיבוש מזרח העיר סופח האזור, בגבולות רחבים יותר, לעיר הישראלית.¹ העירייה הירדנית של מזרח העיר פורקה, סמכויותיה הועברו לעירייה הישראלית ולא הוקם כל גוף עירוני עם סמכויות נפרדות למזרח העיר (Benvenisty, 1976: 129). בהמשך בנתה ישראל שכונות חדשות בשטחים שהיו חלק מן העיר הירדנית לשעבר והפעילה את סמכויותיה, בעוצמות משתנות, במזרח העיר. אולם עשרות שנים של שליטה ישראלית במזרח העיר לא הביאו ל"ישראלזציה". בהעריכו את המצב ב-2008 כתב מנחם קליין כי "מערב ירושלים ממשיכה להיות עיר ישראלית, בעוד מזרח ירושלים נותרה עם הפנים מזרחה כמרכז המטרופוליני של הגדה המערבית" (Klein, 2008: 55). קליין כתב גם כי ישראל "איבדה את השליטה במרחב הגיאוגרפי של ירושלים, וכי ישראל והפלסטינים מבינים כי "איחוד העיר נכשל", ולכן יש לחתור לחלוקתה מחדש (שם, 67, 69).

במונחים תיאורטיים, הדומיננטיות הישראלית במרחב יצרה את שני הסוגים של אי-שוויון שעליהם הצביעה פרייזר (Fraser, 1997): אי-שוויון כלכלי, נוכח המבנה החברתי-כלכלי שנותן עדיפות לצד היהודי, ואי-שוויון הכרתי/תרבותי, שבו דפוסי הייצוג התרבותיים משקפים את הדומיננטיות היהודית.

לאוכלוסייה הפלסטינית של מזרח ירושלים יש זיקה לשלוש ישויות פוליטיות – ישראל, ירדן והרשות הפלסטינית. ישראל העניקה לתושבי האזור מעמד של תושבי קבע במדינת ישראל, אשר מקנה, בין היתר, זכות להצביע בבחירות המוניציפליות בירושלים, הטבות כלכליות וחברתיות כמו שירותי בריאות וחינוך ותשלומי הביטוח הלאומי, זכות לתנועה חופשית ברחבי מדינת ישראל וגישה חופשית לשוק העבודה הישראלי. המעמד אינו מקנה זכות להצביע בבחירות לכנסת ולקבל דרכון ישראלי. יתר על כן, מדינת ישראל יכולה לשלול מעמד זה. מאז סיפוח האזור ועד סוף 2020 ישראל אכן שללה את תושבות הקבע של 14,701 איש ואישה תושבי מזרח העיר, לרוב בעילה של העתקת מרכז החיים אל מחוץ לעיר (חסון 2017ב); המוקד להגנת הפרט (2021).

חוק האזרחות מאפשר לתושבי קבע במדינת ישראל, כמו תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים, להגיש בקשה לקבלת אזרחות ישראלית. הליך ההתאזרחות ארוך ומורכב, וכולל הגשת עשרות מסמכים המוכיחים מרכז חיים בירושלים, אישור

1 ההליך הפורמלי בוצע מעט בהיחבא ב-1967 באמצעות שינוי בסעיף של פקודת סדרי השלטון והמשפט, התש"ח-1948, ובאופן מוצהר יותר בחקיקת חוק-יסוד: ירושלים בירת ישראל ב-1980. הפער בין שני החיקוקים הוליד דיון בספרות בדבר מועד סיפוחה המדויק של מזרח ירושלים. ראו למשל Lustick, 1997.

ביטחוני, ויתור על אזרחות זרה אם יש כזו, בחינה בעברית ושבועת אמונים למדינה. מתן האזרחות תלוי בעמידה בכל התנאים הללו ובשיקול דעתו של שר הפנים (רמון, 2017: 311–314).

בה בעת, ירדן, ששלטה בגדה המערבית (לרבות במזרח ירושלים) בין 1948 ל-1967, העניקה לחלק מתושבי האזור אזרחות ירדנית. במסגרת ההתנתקות הירדנית הפורמלית מן הגדה המערבית ב-1988 שללה ירדן את מעמד האזרחות מתושבי הגדה ומזרח ירושלים, ורוב תושבי העיר הפלסטינים נותרו חסרי אזרחות. רבים מהם מחזיקים דרכונים ירדניים המאפשרים תנועה בינלאומית, אך אינם מקנים, כאמור, אזרחות או זכות לשהייה ארוכה בירדן (רמון, 2017: 165).

גם השליטה במזרח ירושלים מורכבת: הרשות הפלסטינית מפעילה סמכויות מסוימות על חלק מהאוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית ושליטתה אינה חלה פורמלית על מזרח ירושלים. עם זאת, היא מעורבת במידת מה בענייני האוכלוסייה הפלסטינית באזור זה, למשל באמצעות מעורבות בתוכנית הלימודים והשתתפות במאבקים נגד הריסות בתים ומכירת נכסים ליהודים. כמו כן, מתוקף הסכמי אוסלו משנת 1993 נתונה לתושבי מזרח העיר זכות הצבעה למוסדות הרשות. ישראל אוסרת על הרשות הפלסטינית להפעיל מוסדות פוליטיים בירושלים. ב-2001 סגרה ישראל את האוריינט האוס, המוקד הפוליטי של הרשות הפלסטינית בעיר עד אז (Rosen and Shlay, 2014). לעיתים מתנגשות הישויות הפוליטיות האלה בהקשר של זכויות לתושבי האזור. כך, למשל, הרשות הפלסטינית לוחצת על האוכלוסייה של מזרח ירושלים להימנע מהצבעה בבחירות המוניציפליות בעיר, כדי שלא לתת לגיטימציה לשלטון הישראלי בירושלים.² ישראל, מצידה, מגבילה מאוד את אפשרויות הבינוי והתכנון בשכונות הפלסטיניות במזרח העיר, משיקולים פוליטיים-דמוגרפיים של שמירה על הרוב היהודי בעיר (רמון, 2017: 165).

2. "ישראלזיציה" של מזרח ירושלים מלמעלה למטה

המאמץ העדכני ביותר לממש את השליטה הישראלית בשטח הוא פרויקט ה"ישראלזיציה" של מזרח ירושלים. ב"ישראלזיציה" הכוונה כאן למהלכים ממשלתיים שנועדו להטמיע את הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים בישראל בהיבטים כלכליים, תשתיתיים, משפטיים וחינוכיים, בין היתר, כדי לוודא ששליטתה של ישראל בשטח לא תאותר על ידי ארגונים ומוסדות פלסטינים.

2 בה בעת הרשות הפלסטינית מאותרת על ידי חמאס, הטוען גם הוא לייצוג של הפלסטינים. הארגון אף הפעיל כוח נגד ישראל מעזה ב-2021, כדי לאותת כי אף הוא מגן על האינטרסים הפלסטיניים בירושלים. שתי התנועות מתחרות זו בזו על השפעה במרחב הירושלמי כמגינות המקומות הקדושים וכמעצבות את הזהות הפלסטינית (וקשריה עם העולם הערבי או המוסלמי – טורקיה ואיראן).

הביטוי המוסדי הבולט למאמצים אלו מצוי בשלוש החלטות ממשלה שהתקבלו ב-2014, ב-2017 וב-2018. הממשלה הצהירה כי התוכניות שעליהן הוחלט קודמו "לאור הצורך בחיזוק יכולת ההשתלבות של תושבי מזרח ירושלים בחברה ובכלכלה הישראלית וכן מתוך מטרה לחזק את חוסנה הכלכלי והחברתי של הבירה כולה" (משרד ראש הממשלה, 2018). יעד-העל שהוצג בשתי התוכניות האחרונות הוא "חיזוק יכולת ההשתלבות של תושבי מזרח ירושלים בחברה ובכלכלה הישראלית" (משרד ראש הממשלה, 2017; 2018). רמון הצביע על שלושה מניעים לקבלת החלטות אלה: ביטחוני, כלכלי ומדיני (רמון, 2021).

מבחינה ביטחונית, הקמת חומת הפרדה ב-2002, שחצצה בצורה חדה יותר בין מזרח העיר למרחב המטרופוליני הפלסטיני, יצרה תמריץ לסדרת פעולות בשטח שנוותר ב"צד הישראלי". כמו כן, ארגוני זכויות אדם ישראליים פעלו באפיקים משפטיים כדי ללחוץ על הרשויות להקצות משאבים לשאלות של מעמד תושבי מזרח העיר והשירותים שלהם הם זכאים. נוסף על כך, לפי רמון, אוכלוסיית העיר המזרחית גדלה, היות שגדר הפרדה יצרה תמריץ למזרח-ירושלמים לשוב העירה פן ייפגע חופש התנועה שלהם. באופן אירוני, אולי, דווקא חומת הפרדה דחפה את הממשלה למאמץ (מהוסס וראשוני) לנסות להנמיך חלק מהחומות בין האוכלוסיות היהודית והערבית בתוך העיר, שעליהן הצביע קליין (Klein, 2005).

מבחינה כלכלית, משרד האוצר סבר כי שיפור המצב הכלכלי וחיזוק הסקטור העסקי במזרח העיר יגדילו את הכנסות העירייה והמדינה. בראיית האוצר, המהלכים במזרח ירושלים הם המשך טבעי של ההיגיון שהיה טמון בהחלטת הממשלה 922 מ-2015, שמטרתה לעודד פיתוח כלכלי בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל.

ומהבחינה המדינית, ההחלטות נבעו גם מן המציאות שהתפתחה לאחר כישלון המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים ב-2014. לדברי רמון, כישלון זה סתם את הגולל על ההערכה הישראלית, שהורְתה במשא ומתן בקמפ דייוויד ב-2000, כי העיר תחולק שוב ולפיכך אין טעם להשקיע במזרחה. משהתחוור כי מזרח העיר יישאר בידי ישראל התחדד התמריץ להשקיע באזור ובתושביו (רמון, 2021: 43). יעד זה תורגם למאמצים ממשלתיים ועירוניים בשישה תחומים עיקריים – בכל אחד מהם במידת הצלחה שונה.

ראשית, הרשויות הישראליות חותרות לשילוב של התלמידים הפלסטינים ממזרח העיר במערכת ההשכלה הישראלית, באמצעות עידוד בתי ספר יסודיים ותיכונים לאמץ את תוכנית הלימודים הישראלית במקום תוכניות הלימודים הפלסטיניות או הירדניות שנלמדות ברוב בתי הספר במזרח העיר. במקביל, ישראל החלה במאמצים להגדיל את הנגישות של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים למוסדות להשכלה גבוהה בישראל. שנית, נעשה מאמץ לחזק את מצבם הכלכלי של הפלסטינים תושבי מזרח העיר. קונקרטי, הממשלה החליטה להרחיב את השילוב תושבי מזרח העיר בכלכלת העיר, מתוך כוונה

להגדיל את ההכנסות למשק בית במזרח העיר ואת הכנסות עיריית ירושלים ולתרום בכך להגדלת את הפריזון במשק. עיקר המאמץ מכוון להרחבת ההשתתפות בשוק העבודה, לרבות תמריצים למעסיקים והרחבת מערך מעונות היום כדי לאפשר ליותר נשים להשתתף בשוק העבודה. שלישית, נעשים צעדים לחיזוק מערך התחבורה במזרח העיר, ובייחוד לחיבור מערכת התחבורה של מזרח העיר לשאר חלקי העיר וכן לשיפור תשתיות התחבורה במזרח העיר. ואולם, התוכנית נתקלת בקשיים. למשל, במועד כתיבת שורות אלה אין עדיין קו אוטובוס המחבר בין שני חלקי העיר (כרמון, 2022), אף שיצירת תשתית תחבורתית בעיר (דוגמת הרכבת הקלה) מסייעת, כפי שצינו נולטה ויעקובי, ביצירת דימוי של עיר מאוחדת בהגמוניה יהודית (Nolte and Yacobi, 2015); או לכל הפחות, לשיטתם של רוקם ו-והן, מייצרת אפשרות למפגש (encounter) בין אוכלוסיות המופרדות בדרך כלל על בסיס אתני או דתי (Rokem and Vaughan, 2018).³ התחום הרביעי הוא שיפור השירות לאזרח ושיפור איכות החיים, ובמסגרתו, בין היתר, הצהירה הממשלה על כוונתה לפעול לבניית פארקים ומבני ציבור וכן לשיפור תשתיות הביוב. התחום החמישי הוא שיפור שירותי הבריאות, בייחוד דרך עידוד קופות החולים הישראליות להעניק שירותים ישירים במזרח העיר במקום השימוש בקבלני משנה כפי שנעשה עד כה. התחום השישי הוא הסדרת רישום המקרקעין במזרח העיר (משרד ראש הממשלה 2014; 2017; 2018; חסון 2017ב; רמון 2021).

שלמה מכנה את המהלך כולו (ומהלכים דומים שקדמו לו) "התממשלות" (governmentalization), כלומר העברת השליטה בתשתיות עירוניות פלסטיניות, דוגמת תחבורה וחינוך, לשליטה ישראלית מטעמים פוליטיים, משום שניהול עצמאי של תשתיות אלה על ידי פלסטינים משקף התנגדות לשליטה הישראלית במרחב (Shlomo, 2017).

לצד הצעדים של ממשלת ישראל מ"למעלה" ניכרים גם צעדים לכיוון של ישראליות ישראלית "מלמטה". החל מאמצע העשור הראשון של המאה ה-21 חל גידול ניכר במספר מבקשי האזרחות הישראלית מקרב תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים: בשנים 2000–2003 הוגשו פחות ממאה בקשות, בשנים 2010–2015 הוגשו 700–800 בקשות בכל שנה, ומאז 2016 – סביב אלף בשנה. בשנת 2020 זינק המספר ל-2,084 בקשות (הורודניצ'אנו, 2021). נכון לסוף 2016 חיו במזרח העיר כ-19,000 איש שקיבלו אזרחות ישראלית לאחר 1967 (רמון, 2017: 317–318).

הרשות הפלסטינית וירדן לפנייה הסתייגו ממתן האזרחות הישראלית מכיוון שהמהלך משקף הכרה בריבונות הישראלית בירושלים, שאותה הן דוחות. לישראל

3 בה בעת, כפי שמציינים פולן ועמיתיה, התשתית התחבורתית הקיימת – כביש 1, המחבר בין מישור החוף לבקעת הירדן – משמשת דווקא להפרדה בין האוכלוסיות היות שזהו מעין כביש "עוקף פלסטינים" בנתיב מערב-מזרח זה (Pullan et al., 2007).

עמדה מורכבת יותר: מצד אחד, הרצון של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים באזרחות ישראלית מבטא הכרה של תושבי מזרח העיר בריבונות ישראל בירושלים, והדבר עשוי לתרום להכרה בינלאומית בריבונות זו, מכוח עקרון ההגדרה העצמית. מצד אחר, מתן אזרחות לתושבי מזרח העיר הפלסטינים משמעו הגדלת מספר האזרחים הערבים בישראל שזכאים להצביע לכנסת. לכן, אי-הענקת מעמד של אזרחים לפלסטינים תושבי מזרח ירושלים תואמת את המדיניות הדמוגרפית של ישראל. ואכן, אף שהחוק הישראלי מאפשר מתן אזרחות לתושבי מזרח ירושלים, הטיפול בבקשות כאלה אורך זמן רב (Avni, 2021).

▲ ב. שאלות המחקר ומערך המחקר

עבודה זו מנסה לענות על השאלה הנגזרת מן העבודות של ח'אלידי ודג'אני: האם מבנה כוח חיצוני יכול להחליש את עוצמת הזהות הפלסטינית, כפי שהסביר ח'אלידי, או אולי דווקא לחזק אותה? בהקשר המידי שלפנינו העבודה מנסה לענות על שאלתו של חסון (2017ב): האם ה"ישראליות" משנה את תפיסות הזהות הלאומית של הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים? קונקרטי, העבודה מתמקדת בשאלה: האם סטטוס פורמלי בישראל – תושבות קבע ובייחוד אזרחות – מתנגש עם זהותם הפלסטינית של תושבי מזרח העיר? ואם אכן המרואיינים סבורים כי יש התנגשות בין השניים, כיצד הם מיישבים אותה? אנו בוחנים גם מה הם בראייתם של המרואיינים מרכיבי הזהות הפלסטינית ומהו יחסם לישות הפוליטית הפלסטינית, הרשות הפלסטינית. כאמור, הן ישראל הן הרשות מנסות להשפיע על הזהות של הציבור הפלסטיני במרחב הירושלמי. אבל, כפי שציין מונטרסקו, "מבחינה אנליטית, תהליכים מכונני זהות כגון ישראליות ופלסטיניות הם מושגים ריקים וגמישים, השואבים את תוכנם מתוך התפתחויות היסטוריות וחברתיות דינמיות והפכפכות, שאינן תמיד ברורות לאשורן למתבונן" (מונטרסקו, 2010: 116). ולכן, כדי לענות על השאלות הללו אנו מדגישים את הפרקטיקות והתחושות היום-יומיות של המרואיינים.

כדי לענות על שאלות המחקר קיימנו 15 ראיונות עומק עם 5 פלסטיניות ו-10 פלסטינים תושבי מזרח העיר, מרביתם (12) תושבי קבע ומיעוטם (3) אזרחים ישראלים. הבחירה בראיונות עומק נבעה משאלת המחקר ומהרצון שלנו להבין את העולם הפנימי של המרואיינים, ובייחוד את המשמעות שהם מעניקים למעמד התושבות או לקבלת האזרחות. הראיונות נערכו בערבית בשנים 2019–2020 בפגישות אישיות. המרואיינים גויסו בשיטת כדור השלג, הנחשבת יעילה לקיום מחקר בסביבת קונפליקט (אריאלי וכהן, 2013). תוך כדי עבודה התחוור לנו כי זוהי שיטה אפקטיבית להתמודד עם החשד ועם חוסר האמון שמרואיינים רבים הביעו בראשית הדרך. עם זאת, וכפי שצוין לעיל,

שיטת מחקר זו מקנה הבנה לגבי מנעד מסוים של תפיסות, אך אינה מתיימרת לשקף במדויק את הלכי הרוח בקרב כלל האוכלוסייה. הראיונות היו מובנים למחצה וכללו שאלות על תפיסת העצמי של הזהות הפלסטינית, תפיסות לגבי הרשות הפלסטינית, תפיסת הזיקה לפלסטינים החיים במשטרי זכויות אחרים (בישראל, בשטחים ובתפוצה), תפיסות לגבי מעמד התושבות וקבלת האזרחות הישראלית ותפיסות לגבי יחסה של ישראל לתושבי מזרח ירושלים.

ג. ממצאים עיקריים

בחלק זה נדון בממצאי המחקר. דברי המרואיינים מובאים כלשונם, אחרי שתורגמו לעברית בידי אחת מאיתנו. ההתייחסויות מאורגנות לפי הסוגיות השונות שעלו בראיונות. חלק מן הסוגיות המוצגות נפתחות בהצגת ההקשר התיאורטי שלהן, תיאור הממצא ומשמעותו. חוט אחד קושר בין כלל ההתייחסויות בכלל הסוגיות: ירושלים היא "עיר פוליטית של אנשים רגילים" (Yiftachel, 2016: 488), המנסים לנווט את חייהם בין הזהויות הפוליטיות לבין הלחצים של החיים עצמם. העדויות משקפות אפוא את "הממד האורבני של הגיאופוליטיקה של היום-יום" (Shtern, 2022: 8).

1. תפיסות של זהות

הזהות גבוהה עם הקולקטיב הפלסטיני למרות לחצים חיצוניים

נוכח המקום המרכזי שהספרות מעניקה למבני כוח חיצוניים בעיצוב הזהות הפלסטינית (פורת, 1976; Dajani, 1986), או לכל הפחות בקביעת העוצמה שבה היא פועמת (Khalidi, 1996), מתחדדת השאלה אם תהליכי הישראלזציה משפיעים על רמת הזהדות של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים עם הקולקטיב הפלסטיני. ניכר כי לפחות בקרב המרואיינים והמרואיינות שלנו, לתהליכים אלו השפעה מוגבלת למדי.

רוב המרואיינים מדווחים על רגשות שייכות לקולקטיב הפלסטיני בממד הלאומי והתרבותי, ותופסים את הקולקטיב הזה כאחיד על אף הפיצול הפוליטי בין האזורים השונים שבהם חיים פלסטינים: ירושלים, הגדה המערבית, עזה, ישראל והפזורה. המרואיינים מבססים את השתייכותם ללאום הפלסטיני על כך שהוריהם פלסטינים, וכן על כך שהם חולקים עם שאר הפלסטינים היסטוריה, שפה, מנהגים, תרבות ואדמה. חלק מן המרואיינים מצביעים על זכותם להגדיר את עצמם כבסיס לתפיסת העצמי שלהם כפלסטינים. לשיטתו של אחמד, "הפלסטיני בעיניי הוא האדם המגדיר את הזהות שלו כפלסטיני. למרות שאנחנו עם אחד, אותו עם אבל התנאים והמקרים ההיסטוריים והכיבוש חייבו אותנו לחיות בצורה שונה". זכריא מחזיק בעמדה דומה: "אני מרגיש שכל הפלסטינים הם עם אחד, אם הם ערביי 1948 או פלסטינים שנמצאים בתפוצות או

בגדה המערבית, כולנו עם אחד. בשבילי אין הבדל בין הפלסטינים שנמצאים במקומות שונים". מדבריו של זכריא עולה דחייה כמעט מוחלטת של העמדה המייחסת ללחצים חיצוניים תפקיד בעיצוב הזהות הפלסטינית, והוא סבור כי יש מקום מרכזי לתפיסה האישית, ללא קשר למציאות החומרית והפוליטית של מי שתופס עצמו כפלסטיני:

לגבי ערביי 1948, קבלתם לאזרחות לא מפחיתה או פוגעת בלאום הפלסטיני שלהם, ולפי הניסיון אני רואה שהרבה מהם שייכים לזהות וללאום הפלסטיני למרות שיש להם את האזרחות. ולפעמים אנחנו רואים שאנשים בעלי אזרחות ישראלית שייכים ללאום הפלסטיני ומרגישים שייכות דרך עמדתם, דרך ההתנהגות שלהם, יותר למשל מאנשים שנמצאים בתוך הגדה המערבית. ומצד אחר יש גם ערביי 1948 שיש להם את התשוקה והמוטיבציה להשתלב בחברה הישראלית והם חלק מהחברה הישראלית.

לשיטתו, גישה זו נכונה לא רק למרחב של ישראל/פלסטין אלא גם לתפוצה:

אין חשיבות למקום הלידה של האדם אלא חשוב מידת השייכות שלו, למשל נראה לפעמים אדם פלסטיני חי בארצות הברית ושייך ללאום הפלסטיני בעמדתו ובאופן החיים שלו יותר מאנשים שחיים בתוך פלסטין.

פאטמה מציגה עמדה המשלבת בין תפיסת זהות פרימורדיאלית לבין בחירה חופשית וזכות אישית להגדרה עצמית: "הפלסטיני הוא האדם המאמין בזהותו הפלסטינית וזרעו פלסטיני והסבים שלו פלסטינים".

מקביעות אלה ניכר כי לפי שעה, לפחות בקרב המרואיינים והמרואיינות שלנו, מאמצי ה"ישראליות" לא הביאו לשינוי בתפיסת הזהות הבסיסית הפלסטינית. ניכר כי הם מכירים בטענה כי לחצים חיצוניים ומציאות חומרית עשויים להשפיע על תפיסת זהות ואולי אף לערער אותה. אולם הלחץ החיצוני המרכזי שהם מצביעים עליו הוא הפיצול הגיאוגרפי של העם הפלסטיני והעובדה שהוא נתון למרותן של ישויות פוליטיות שונות או חי ברמות שונות של זכויות תחת השלטון הישראלי. המרואיינים מיעטו להצביע על מאמצי ה"ישראליות" במרחב הספציפי של מזרח ירושלים כלחץ חיצוני שעשוי לעצב את תפיסת הזהות שלהם. יש בכך אישוש לטענה של ח'אלידי ואחרים בדבר רציפות הזהות הפלסטינית גם נוכח לחצים חיצוניים.

זהות פלסטינית: פרקטיקות יום-יומיות

מונטרסקו מציע, כאמור, להתייחס בחשד לתיבות לשוניות כגון "ישראלזציה" ו"פלסטיניזציה". תחת זאת הוא מציע כי מי שיבצע מחקר עתידי של ה"ישראלזציה העירונית" בירושלים "חייב לבחון אותה כמערכ פרקטיקות בחיי היומיום ולא רק כמשאת נפש אידיאולוגית" (מונטרסקו, 2010: 116). מה הן אפוא הפרקטיקות היום-יומיות של פלסטינים תושבי העיר המשקפות את ההזדהות עם הקולקטיב הפלסטיני שעליה מצהירים רוב המרואיינים? ראשית, מרואיינים רבים מצביעים על השתתפותם בפעילויות תרבותיות וחינוכיות:

מידת השתתפותי בתוכניות פלסטיניות רבה מאוד, פסטיבלים לאומיים, פסטיבלים תרבותיים ומוסיקה. אני מאוד פעיל בתוכניות אלו (זכריא).

משפחתי ואני משתתפים בפעילות בלתי פורמליות ופורמליות חברתיות ותרבותיות פלסטיניות מחוץ לתוכנית הבית-ספרית של הילדים שלי. למשל מוסיקה פלסטינית דרך עמותות פלסטיניות שמציגות הצגות בינלאומיות ומקומיות. הבנים שלי משתתפים ואני מאוד מרוצה שהם מביעים את זהותם הלאומית והתרבותית הפלסטינית (פאטמה).

אני משתתף בפעילות פלסטינית, למשל מוסיקה, הבן שלי גם מנגן ואנחנו משתתפים. ההשתתפות מפחיתה מהסבל של העם הפלסטיני (אמין).

אני כן אוהב ומעניין לי להשתתף בתוכניות תרבותיות פלסטיניות בעיר. הרבה פעמים השתתפתי, למשל הצגה של זמרים ומוסיקה פלסטינית או הצגה של מורשת פלסטינית. זה מדבר אלינו ומחזק את זהותנו (ג'ו).

בדומה לטענה של ג'בארין (Jabareen, 2017), ניכר כי הקהילה הפלסטינית בעיר, ולא מוסדות המדינה או העירייה, היא המקור המרכזי להכרה התרבותית של הפלסטינים ואף למימוש זכותם להכרה תרבותית זו מנקודת המבט של "הזכות לעיר" – מכיוון שההכרה והזכות השוויונית לעיר נבלמות בידי מוסדות המדינה והעירייה.

חלק מהמרואיינים מציינים כי הם מעדיפים ליהנות מאירועי תרבות ופנאי במוסדות שמסרבים במוצהר לקבל סיוע כלכלי ממדינת ישראל. כך, למשל, מספר אמין:

לדוגמה מרכז "סילואן" לספורט משנת 1965. המרכז הזה מביע עמדות לאומיות פלסטיניות אבל לא לוקח תמיכה מהעירייה בירושלים. אם הוא יהפוך להיות הפועל סילואן או מכבי סילואן הוא יקבל תמיכה וכסף מהעירייה במאות שקלים. לדעתי אנחנו דבקים בערכים הלאומיים שלנו ולא [צריכים] לקבל כסף ולשנות את עמדתנו.

עמדה זו מקבלת אישוש ממחקרים שלפיהם פעילות ספורטיבית של תושבי מזרח העיר במזרח העיר נועדה להשיג גם יעדים זהותיים/פוליטיים ולא רק יעדים בריאותיים (McGahern, 2019).

פרקטיקה נוספת העולה מן הראיונות היא סיוע לאסירים פלסטינים. אמין מספר: "יש לנו גם עמותה שמארגנת קרן כספית לעזרה לבנים של האסירים. נותנים להם מלגות כדי ללמוד באוניברסיטה". הסיוע בא לידי ביטוי לא רק בתמיכה בארגונים אלא גם בעזרה ישירה לאסירים מהמעגל החברתי הקרוב, וגם על כך מעיד אמין: "למשל יש לנו חבר אסיר שיצא מן הכלא בשביל להתחתן ואנחנו עשינו לנו הפתעה, הכנו לו אולם וכל מה שצריך לחתונה". מרואיינים אחרים הצביעו על מרכזיותה של סולידריות לאומית גם מעבר לסוגיית האסירים. כך עולה מדבריו של נדים: "שיא ההשתייכות הלאומית: לפני כמה ימים הילד שנעלם כמה ימים ומצאו שטבע, בני נוער רבים במאות הלכו לחפש, דאגו, נשארו בלילות. בני נוער אלו הראו כמה חשוב להם הקולקטיב הלאומי הפלסטיני".

חלק מן המרואיינים מממשים את זהותם הפלסטינית דרך ההתנהגות הכלכלית שלהם. זכריא מעיד כי "אני בוחר וקורא לאנשים גם לקנות מוצרים פלסטיניים ולחפש את המוצר הפלסטיני, למשל במכולת או בכל מוצר מסחרי מסוים אם יש ממנו פלסטיני אז ממליץ לקנות מוצרים פלסטיני". מדבריו אף עולה כי ההסתייגות מישראל מתרחבת גם לתחומים שבהם נדרש לעיתים הריבון: "אני רוצה גם להוסיף לגבי נושא הבטיחות, בדרך כלל רוב הפלסטינים בירושלים לא מעדיפים לקרוא למשטרה במצבים של עימותים למשל. הקריאה למשטרה היא בשבילנו בושה. המשטרה זאת משטרת הכיבוש שאני לא צריך לפנות אליה".

בחינת שאלת הזהות על פי המסגרת שהציע מונטרסקו (2010), שעיקרה עיון מדוקדק בפרקטיקות, הביאה לתוצאה מורכבת: אלו שהצהירו כי הם תופסים את עצמם כפלסטינים גיבו את ההצהרות בהצבעה על פרקטיקות בתחום התרבותי והכלכלי ככאלה שמשקפות את זהותם, אולם הפרקטיקות אינן כוללות אינטראקציה של ממש עם הגוף המדיני הבינלאומי המוכר של הפלסטינים – הרשות הפלסטינית.

זהות פלסטינית: אחדות בתוך ריבוי זהויות

האפשרות של ריבוי זהויות עולה בכתיבתה של צ'נדרה (Chandra, 2012), וח'אלידי הראה כיצד בתקופה העות'מאנית ריבוי זהויות במרחב הפלסטיני (זהות מקומית, דתית, עות'מאנית) לא כלל קונפליקט בין הזהויות השונות (Khalidi, 1996). כדי להבין את הזהות הפלסטינית שאלנו את המרואיינים על זהויות נוספות המתקיימות לצידה, ועל המתח או ההרמוניה ביניהן – מעבר למתח בין זהות פורמלית ישראלית לזהות לאומית-מהותית פלסטינית, שינותח להלן.

חלק מהמרוויינים מצביעים על זהותם הדתית כזהות נוספת שלעיתים יש מתח בינה לבין הזהות הפלסטינית-מוסלמית. כך לדוגמה טוען ג'וני:

לצערי הרב אם גר באזור הזה אזרח נוצרי אז כמיעוט הוא במצב קשה משום שאין למי לפנות. הנוצרי בירושלים מיעוט בתוך מיעוט. למשל אם יש לו בעיה על רקע חניית אוטו אין אף אחד ששומר על הזכויות שלו או מעניק לו הגנה. למרות שהאזור הזה שייך לירושלים.

אחרים מכירים בשונות בקרב הפלסטינים על רקע המציאות החומרית השונה ואיכות החיים הטובה יותר בירושלים בהשוואה לזו שבגדה. לרוב, המרוויינים אינם רואים בכך גורם שפוגע בתחושת הזהות הלאומית המשותפת, כפי שמסביר מוחמד: "אני רואה את עצמי כמו כל פלסטיני בגדה המערבית, אנחנו עם אחד. ההבדל הוא בצורת החיים וברמת החיים והעבודה שלנו בירושלים". לפי חלק מהמרוויינים, ההבדלים החומריים משפיעים על היחסים בין המרכיבים השונים של העם הפלסטיני. אחד מצייני כי "היחסים ביני לבין שאר הפלסטינים בגדה המערבית לא כל כך נוחים משום שהם מסתכלים עלינו. אנחנו הירושלמים חיים ברמת חיים יותר גבוהה מהם. למרות שאנחנו עם אחד". על אף היתרונות החומריים, אחד סבור כי החיים בירושלים, בהשוואה לגדה, כוללים מרכיב של אי-בהירות זהותית: "אם הייתי גר בגדה המערבית הייתי מגדיר את עצמי ויודע את עתידי יותר ממה שאני עכשיו".

אם כן, המרוויינים מבהירים – כצפוי, אולי – כי למרות אחדות הזהות הפלסטינית, היא דרה בכפיפה אחת עם זהויות נוספות, בדומה לטענתה של צ'נדרה (Chandra, 2012). הזהויות הללו לא תמיד משתלבות זו עם זו בהרמוניה מושלמת, בניגוד לתיאור של ח'אלידי את המצב בתקופה העות'מאנית (Khalidi, 1996). זהות נוצרית-פלסטינית יוצרת תחושה של "מיעוט בתוך מיעוט", והמציאות החומרית השונה יוצרת מתח מסוים בין חלקים שונים של העם הפלסטיני.

תפיסות כלפי הרשות הפלסטינית

הרשות הפלסטינית נתפסת במערכת הבינלאומית כישות הפרוטו-מדינתית הרשמית של העם הפלסטיני. על פי המסגרת של הסכמי אוסלו שמכוחם קמה הרשות הפלסטינית אין לה סמכויות במזרח ירושלים, אך נוכח מרכזיותה של העיר בתודעה הפלסטינית היא ניסתה לאורך השנים לפעול בה בצורות שונות. כאמור, משנות השמונים ועד 2001 פעלו בבניין האוריינט האוס במזרח העיר שורה של מוסדות פלסטיניים, לרבות (לאחר הסכמי אוסלו) גופים של הרשות הפלסטינית, כך שהוא שימש "ראש הגשר של הלאומיות הפלסטינית בירושלים" (Rosen and Shlay, 2014: 945). גם לאחר שישראל סגרה את הבניין ב-2001 המשיכה הרשות הפלסטינית

לנסות להפעיל סמכויות ולהקצות משאבים בעיר. למשל, ב-2011 הכריזה הרשות על תוכנית, שלא מומשה, להקצאת מאות מיליוני דולרים לפיתוח מזרח העיר, בדגש על חיזוק האחיזה הפלסטינית שם (Wafa News Agency, 2011).

בצד תחושת השייכות החזקה של המרואיינים לקולקטיב הפלסטיני, ניכר מדבריהם כי לרשות הפלסטינית, שאמורה לייצג קולקטיב זה, אין כמעט השפעה על חייהם. סאבח מסביר ש"לרשות הפלסטינית אין שום השפעה עליו בירושלים, לא מבחינה מהותית, חברתית, שלטונית וחוקתית [...] אני לא משתתף בתוכניות הרשות הפלסטינית ולא מעודכן".

מעבר לחוסר הנוכחות של הרשות בחיי היום-יום שלהם, לחלק מהמרואיינים יש טענות קונקרטיות לגבי אוזלת ידה של הרשות במאבק הפוליטי הישראלי-פלסטיני, לרבות טענות לגבי המסגרת ההסכמית שהרשות מנהלת עם ישראל. כך אומר זכריא:

לגבי הרשות הפלסטינית אני חושב ורואה שהיא לא ממלאת את תפקידיה כלפי הפלסטינים וכלפי האיתנות של העם הפלסטיני. הבעיה הייתה בהסכמי אוסלו. הרשות הפלסטינית בהסכמי אוסלו הסכימה להשאיר את נושא ירושלים לדיון אחרון מחמשת הנושאים העיקריים שעלו. כתוצאה מכך, מדינת ישראל התחילה להתנחל ולהשתלט יותר ויותר בירושלים ויצרה מציאות חדשה בירושלים באופן יום-יומי. אני לא מרגיש ולא רואה שהרשות הפלסטינית ממלאת את תפקידיה כלפי תושבי מזרח ירושלים. היא רק מציגה סמלי לוגו בנושא ירושלים אבל במציאות אין אסטרטגיה ברורה לתמיכה בירושלים כבירת העם הפלסטיני.

גם מוחמד מתייחס לרשות באופן שלילי: "ההשפעה של הרשות הפלסטינית עליי היא אפסית. להפך, היא מחלישה אותי מבחינה מוסרית וחברתית". מיעוט מהמרואיינים מתאר סיוע כלכלי מצומצם שהרשות מעניקה לתושבים ממזרח ירושלים, ורומז על חוסר יעילות (אולי אף שחיתות) בתהליך. כך עולה מדבריו של מוחמד: "לגבי הרשות הפלסטינית והשפעתה אני רואה בגדול שהיא תיתן עזרה כספית למי שהבית שלו נהרס, לא בסכומים גדולים, למרות שהם מקבלים ממדינות ערב תקציבים רבים לסיוע לעם הפלסטיני".

תפיסות ותחושות לגבי פרקטיקות ישראליות

לאחר בחינת ממדים שונים של הזהות הפלסטינית פנינו לנתח את התפיסות של המרואיינים לגבי התנהלותה של ישראל. גם כאן, המסגרת שמניעה את הדיון היא קריאתו של מונטרסקו לנתח את ה"ישראליות העירונית" בירושלים "כמערך

פרקטיקות בחיי היומיום ולא רק כמשאת נפש אידיאולוגית" (מונטרסקו, 2010: 116).
כיצד אפוא חווים הפלסטינים את הפרקטיקות הישראליות בירושלים?

המרואיינים בוחנים את הפעלת הסמכויות הישראלית במזרח העיר בהשוואה להקצאת המשאבים לשכונות היהודיות, ומצביעים על אפליה לרעה של תושבי מזרח ירושלים מצד מדינת ישראל ועיריית ירושלים. לדברי פתחי: "עיריית ירושלים לא נותנת 10% מהשירותים שלה למזרח ירושלים. אנחנו משלמים מיסים והם משרתים את האזורים היהודיים בפארקים ובתשתיות". כך סבורה גם ג'יל: "בירושלים יש אפליה כלפינו כפלסטינים. למשל, תראו את ההבדל בין השכונות היהודיות והערביות – הבדל אדיר, למרות שאנו משלמים מיסים. תראו את ההתייחסות בכבישים, ההבדל בין יהודים ופלסטינים". אחמד מרחיב ומספר:

השירותים לשכונות היהודים שונים משכונות הערבים. יש הבדל אדיר בין השכונה היהודית לשכונה הערבית מבחינת ניקיון, קבלת שירותים, תשתיות. המקרה הכי מזעזע הוא הטביעה של הילד קייס אבו המילה בבית חנינא ביוני 2020. סיבת הטביעה הייתה תשתית בלתי תקינה בשל הזנחת העירייה. הבריכה שהוא טבע בה היא באזור של בתי ספר ואנשים רבים הגישו בקשות רבות לתיקון הבריכה, לצערנו לא הייתה תשובה ואם הבקשות היו מוגשות מאזור יהודי באופן מידי הם עונים. אפילו אם הם [היהודים] לא מגישים בקשה העירייה עצמה מתקנת.⁴

אם כן, למרות ההבנה כי הניהול הישראלי של התשתיות משרת גם את היעד הלאומי היהודי של שליטה במרחב (Shlomo, 2017), המרואיינים משקפים רצון לקבל שירותים אלה בהתבסס על טיעוני צדק ורצון לחיים "נורמליים".

בדומה למחקר של אבני ועמיתיה, הראיונות שערכנו מחדדים כי קיים חוסר אמון עמוק בעירייה מצד התושבים הפלסטינים (Avni et al., 2021): "אני מרגיש באפליה לאומית וגזעית שנובעת מהעירייה עצמה, למרות שמשלמים מיסים כמו כל תושב יהודי אבל הם מזניחים [...] את מזרח ירושלים" (פתחי). השירותים שהעירייה מספקת (הנתפסים כנחותים ממילא) מובנים על ידי המרואיינים כזכות הנגזרת מתשלום המיסים: "לגביי ההטבות החומריות זה המיסים שאני משלם. ההטבות האלה הם לא מתנה מישראל אלא הם מכספים שכל החיים שלנו אנו משלמים. משלמים מיסים, משלמים ביטוח לאומי ובכך הם מוכרחים להעניק לנו הטבות ושירותים" (זכריא).
בנסיבות אלה העירייה אינה נתפסת כגורם המייצג את הפלסטינים תושבי מזרח העיר:

4 על ההבדלים בהשקעה הציבורית כפי שהם מתבטאים בשונות בין בניינים רבי קומות במערב העיר ובמזרח ראו Rosen and Charney, 2016.

"לגבי הפעילות של העירייה – היא מייצגת את הצד היהודי ואת העם היהודי. אני מרגיש שאין לי ייצוג בתוכניות שלה" (איהאב). יתר על כן, חלק מהמרוויינים מבינים את הפעולה של המוסדות הישראליים, לרבות העירייה, כמכוונת נגדם כפלסטינים: "העירייה בשבילי היא ההורסת את הבתים היא מחרימה אדמות היא לוקחת מיסים [...] בנוסף היא גם אחד מהמוסדות הישראליים שתורמים לעקירת הפלסטיני מאדמתו" (זכריא). לצד ההסתייגות מן המדיניות הכללית של העירייה העולה ממחקרנו, מעבודות אחרות עולה כי אחת האסטרטגיות להעצמה עצמית של תושבי מזרח ירושלים (בייחוד של נשים) היא עבודה עם יחידות בעירייה שפעילותן נוגעת למזרח העיר, מתוך כוונה להביא לשינוי במדיניותן (Avni et al., 2022).

הענקת סטטוס שונה והקצאת משאבים שונה למרכיבים שונים של העם הפלסטיני (בישראל, בירושלים ובגדה) נתפסות כמדיניות ישראלית מכוונת שנועדה לפורר את אחדות העם הפלסטיני: "יצירת הבדלים בין אותו עם היא תוכנית ממוסדת ולא מקרית, וכתוצאה מכך היא גורמת להתפרקות הקולקטיב הפלסטיני, למרות קרבת דם" (פאטמה). המרוויינים גם מדווחים על יחס של השפלה במגע עם הרשויות, המשקף, בראייתם, את יחסי העוצמה: "התור במשרד הפנים לוקח זמן רב [...] ומשקף זלזול בכבודו של האדם. ההתייחסות אלינו במולדתנו היא של שלטון כיבוש [...] התייחסות של כובש ונכבש" (פאטמה). לתפיסת המרוויינים, האינטראקציה מתקיימת בתוך יחסי עוצמה ברורים שיוצרים תחושת חוסר אונים: "המציאות מטילה עלינו כוח יותר חזק מאיתנו. אני רק קול שמדבר, אבל הם בעלי הכרעות בינלאומיות. הם בעלי צבא, הם בעלי תקציב גדול" (פאטמה).

רוב המרוויינים סבורים כי האפליה משתרעת גם מעבר לשאלת הקצאת המשאבים ובאה לידי ביטוי גם במערכת המשפט, המתיימרת, בראיית המרוויינים, להיות שוויונית. פאטמה מציינת כי "מבחינה משפטית הם הישראלים והשלטון חושבים שבית המשפט הוגן ושוויוני, אבל אני רואה וחוויתי שבתי המשפט עובדים על שלטון החזק על החלש. החוויה שלי הוכיחה לי שהזכות בידי החזק יותר וכוח העליון הוא המחליט. הרגשתי באי-שוויון, הרגשתי שהמצב לא הוגן". לדברי אמין: "מבחינה משפטית הם מנסים לתת צורה טובה למערכת המשפטית אבל באמת לא. ואני רואה את המוסד [כך במקור] מתערב בהחלטות עורכי הדין [...] אין מערכת משפט עצמאית". צ'רלי עומד גם הוא על הפער בין יומרות המערכת המשפטית לשוויון לבין המציאות: "המערכת המשפטית צריכה להיות הוגנת ויושרה ושוויונית בלי שום הבדל בין דת גזע לאום. את האמת אני רואה אפליה במערכת המשפטית ובמיוחד שאנחנו ממזרח ירושלים". דומה כי התפיסות הללו נוכחות גם אצל מי שלא התחככו ישירות עם המערכת המשפטית, כפי שעולה מדבריו של ג'ו: "אין לי ניסיון ישיר עם בית המשפט בירושלים אבל נראה לי שהוא גם מהמוסדות המפלים בין הערבים ליהודים. רואים את זה גם דרך התקשורת ממקרים שקרו לבני עמנו".

כאן אכן מתבררת עוצמתה של טענתו של מונטרסקו (2010). לצד ההצהרות על אחדותה של ירושלים ומאמצים קונקרטיים של "ישראלזציה", בניסיון לצמצם את הפערים הקיימים, הפרקטיקות הישראליות, כפי שנחוות על ידי המרואיינים הפלסטינים מהעיר, מבטאות את מגבלות תהליך ה"ישראלזציה". לפחות במועד שבו התקיימו הראיונות לא ניכר כי צעדי ה"ישראלזציה" השפיעו על תפיסת המרואיינים. יתר על כן, ה"ישראלזציה" נתפסה על ידי חלק מהמרואיינים כמכוונת נגד הקולקטיב הפלסטיני, או לחלופין כאספקת שירותים שלה הם זכאים מכוח המיסים שהם משלמים.

מתח בין זהות פלסטינית לתושבות ואזרחות ישראלית

אם כן, המרואיינים מדווחים על קיומה של זהות עצמית פלסטינית המגובה, בין היתר, בפרקטיקות תרבותיות, אולם בה בעת על חוויה של ניכור ואפליה מצד השלטון הישראלי. בנסיבות אלה ביקשנו לברר אם המרואיינים מוצאים ניגוד בין תושבות ואזרחות ישראליות לבין זהות עצמית פלסטינית.

ראשית בלטה ההבחנה בין מעמד התושבות, שניתן לכלל התושבים באופן אוטומטי, לבין מעמד האזרחות, שקבלתו מחייבת פעולה אקטיבית. העמדה המקובלת היא כי התושבות נכפתה על המחזיקים בה, ולכן אינה מבטאת הכרעה ערכית בין זהות פלסטינית לסטטוס ישראלי:

תעודת הזהות שיש לי [תושב קבע] אני לא ביקשתי אותה. הוכרתי לקבל אותה כדי להישאר בירושלים [...] אני פלסטיני למרות שיש לי תעודת תושבות ישראלית שהם כפו אותה עליי (פתחי).

תעודת התושב קבע שיש לי נכפתה בכוח ולא ביקשתי אותה. אני מוכרח לקבל אותה כדי להוכיח את קיומי באדמה הזאת (אמין).

לעומתם צ'רלי, אף שהוא אזרח ישראלי, רואה במעמד התושבות פגיעה בזהות הלאומית הפלסטינית, אך שותף לדעת שאר המרואיינים כי קבלתה ללא ברירה מצמצמת את הפגיעה:

אני פלסטיני-נוצרי ולא ישראלי. נכון שקבלת התושבות פוגעת בלאום שלנו אבל אין בידני דבר אחר – זה נכפה עלינו. נולדנו בירושלים ואין לנו לאן ללכת. אין לנו מדינה פלסטינית בירושלים כדי לקבל אזרחות פלסטינית. נולדנו בירושלים ונשארים בה. אם התושבות נכפתה עלינו אנו יכולים גם לראות את הנושא מזווית אחרת ולא פוגעת בזהותנו, משום שדבר זה נכפה עלינו ולא ביקשנו אותו.

בסעיף הבא מוצגות האסטרטגיות השונות, לרבות זו של צ'רלי, ליישוב המתח בין סטטוס ישראלי לזהות פלסטינית.

לעומת זאת, קבלת אזרחות נתפסת כפוגעת בזהות הלאומית הפלסטינית, גם על ידי מי שפעלו לקבלה:

אם אדם מסרב [לקבל אזרחות] – זה מסיבות פוליטיות. אם לקבלת האזרחות יש פן פוליטי שמשפיע עליי אז אני מסרב (סאמי).

[קבלת האזרחות] מוכיחה את שלטון הכיבוש בירושלים ומשקפת הכרה במדינת הכיבוש [...] קשה לי להכיר במדינה שהרסה את הבתים שלנו, קשה לי להאמין במדינה שכבשה אותנו. בקבלת האזרחות אני מכיר במדינת הכיבוש (סאבח).

אף פעם לא ביקשתי את האזרחות הישראלית ואני לא מסכים לבקש אותה משום שהאזרחות היא נושא פוליטי, ואני כפלסטיני שומר על הזהות שלי ועל קיומי כפלסטיני בירושלים. המשמעות של קבלת האזרחות והדרכון היא קבלת השלטון הישראלי על ירושלים ובכך היא ויתור על הזהות הפלסטינית ועל הלאום הפלסטיני (זכריא).

נכון שקבלת האזרחות הישראלית פוגעת בלאום הפלסטיני דרך אי-שליטה פלסטינית בעיר. למשל ברגע שאני בירושלים ויש לי אזרחות ישראלית אני באופן מיידי מכירה בישראל שלטון הכיבוש. וזה כואב לי בלב (פאטמה).

אני לא מסכים לקבל את הדרכון והאזרחות משום שאני במדינת כיבוש. ברגע שאני מקבל את האזרחות אני מכיר במדינת הכיבוש הזאת. אני נותן לגיטימציה לכיבוש האדמה הפלסטינית (פתחי, שלאשתו יש אזרחות ישראלית).

ברגע שהסכמתי לאזרחות אני נותן לגיטימציה למדינת הכיבוש הזאת, ואני בוחר לעבור תהליך קשה במשרד הפנים ובחיי היום-יום ולא לקבל את האזרחות (אמין).

2. אסטרטגיות ליישוב המתח בין זהות פלסטינית לאזרחות ישראלית

המרואיינים הציגו מספר אסטרטגיות ליישוב המתח בין זהותם הלאומית הפלסטינית ובין קבלת אזרחות ישראלית, במאמץ להראות כי אין סתירה מובנית בין השתיים.

הפרדה רגשית בין אזרחות ישראלית לבין זהות לאומית פלסטינית

אסטרטגיה בולטת אחת היא הפרדה רגשית בין האזרחות הישראלית לבין תחושת הזהות שהיא משקפת פנימה:

אני לא רואה עצמי ישראלי למרות שיש לי אזרחות ישראלית (ג'וני).

בקשתי לא סותרת את השייכות הלאומית הפלסטינית שלי (ג'ו).

המעמד של תושב קבע והאזרחות הישראלית לא פוגעים בשייכות הפלסטינית ובלאום הפלסטיני שלי. אני פלסטינית לנצח. אנו מקבלים את האזרחות במצבי כוח עליון ולא ברצוננו... השלטון הכובש כפה עלינו כדי [...] במקום שנולדנו בו לקבל אזרחות שהיא לא מדברת אלינו מבחינה לאומית (פאטמה).

כירושלמי אני לא מסרב [לקבל] את האזרחות. אנחנו רוצים להבין שהשלטון בידי ישראל. אנחנו בירושלים מדברים על הלאום הפלסטיני וזה [האזרחות] רק סמלים. המציאות אחרת [...] פלסטיני שמקבל אזרחות ישראלית לא פוגע בלאומיות שלו משום שהאזרחות הזאת רק על הנייר, הוא נשאר פלסטיני במה שהוא מאמין, בזהותו הפלסטינית, במנהגים שלו, המסמכים לא משנים את ההרגשה שלו לגבי הלאומיות הפלסטינית ערבית. אני לא יכול ולא מעוניין להכחיש שאני פלסטיני משום שאני נושא את האזרחות הישראלית (אחמד).

עמדות אלה עולות בקנה אחד עם ממצאים ממחקרים אחרים. לדוגמה, פרוקטור הראתה כי בקשות של צעירים פלסטינים ממחנה פליטים במרחב העיר לקבל אזרחות ישראלית משקפות תהליך של עיבוד מחדש (re-making) של מונח הזהות כעניין ללא משמעות פוליטית, אלא כ"מושג טכני ריק" (Proctor, 2022: 14).

התקדים של הפלסטינים אזרחי ישראל

מרוויינים רבים מצביעים על הפלסטינים אזרחי ישראל כקייבוץ פלסטיני ששומר על זהותו למרות אזרחותו הישראלית, הגם שבראיית חלק מהמרוויינים הסיבה לכך היא שהאזרחות נכפתה עליהם, בשונה מן המצב במזרח ירושלים שבו על התושב לנקוט פעולה אקטיבית כדי להשיג אזרחות ישראלית:

קבלת האזרחות של ערביי 1948 לא פוגעת בלאומיות שלהם, אני חוזר ואומר: לא חשוב מה יש במסמכים, הכי חשוב איך אנחנו מאמינים בעצמנו, איך מגשימים את הלאומיות שלנו (אחמד).

קבלת האזרחות של ערביי 1948 לא גורעת מהם את הזהות הפלסטינית [...] מכיוון שהאזרחות נכפתה עליהם (פתחי).

גם ערביי 1948, קבלת אזרחות [על ידם] לא פוגעת בזהותם ובלאום שלהם משום שאזרחות זאת נכפתה עליהם (צ'רלי, בעל אזרחות ישראלית).

למשל יש לי קרובי משפחה ברמלה שקיבלו את האזרחות הישראלית אחרי הכיבוש ואחרי הקמת מדינת ישראל, הם משתתפים בפעילות רבה ובהפגנות. הם לאומיים (נדים).

בה בעת, שני מרואיינים מציינים כי בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל ניכרות מגמות המשקפות שינוי זהותי: "יש מהם שמתגייס לצבא, יש מהם שכן מרגיש שהוא ישראלי, שם יש אובדן לזהות הפלסטינית אצל חלק מהאזרחים" (סבאח). ג'ו מסכים כי יש שינוי התנהגותי אצל חלק מן הפלסטינים אזרחי ישראל, אך סבור כי הוא אינו משפיע על זהותם: "ערביי 1948 הם גם פלסטינים בתרבותם ובשייכות שלהם, למרות שהם משתלבים יותר בחברה הישראלית".

צומוד

עמדה אחרת היא שקבלת האזרחות הישראלית דווקא מאפשרת מימוש היעד הלאומי הפלסטיני של צומוד, הישארות במרחב הפלסטיני למרות לחצים מישראל לעזוב, בייחוד נוכח אי-הבהירות לגבי עתידה הפוליטי של העיר: "אם אסכים לקבל את האזרחות הישראלית זה כדי להישאר באדמה ולא לצאת [...] אנו חיים במצב של אי-ודאות, אף אחד לא יודע מה עתידה של ירושלים. האי-ודאות הזאת משפיעה עליי לרעה" (סאמי). עימאד מציג עמדה דומה: "אני מסכים לקבלת האזרחות הישראלית כדי להוכיח את קיומי בירושלים". פאטמה מציינת כי "השלטון הכובש כפה עלינו... כדי להגן על התיישבותנו במקום שנולדנו בו לקבל אזרחות שהיא לא מדברת אלינו מבחינה לאומית". אמין, שמסרב לקבל אזרחות ישראלית, מציינ כי "אם יהיה מצב שאנו מוכרחים לקבל אותה כדי להישאר בארץ מולדתנו אני אקבל אותה כדי להישאר בירושלים וכדי להגן על האופי הפלסטיני בירושלים ועל הלאום והזהות הפלסטינית". צ'רלי, המחזיק באזרחות ישראלית, אומר: "הסכמתי לקבלת האזרחות כדי להוכיח את קיומי בירושלים ולא לצאת ממנה. אני גם רואה שמי שיש לו את האזרחות הישראלית נשאר בירושלים עד מותו. במיוחד אחרי הצגת עסקת המאה מי יודע מה יקרה לנו? משום כך אני לא מסרב לקבל את האזרחות". לפי נדים, "אם [צריך לבחור בין] לקבל את האזרחות או לחיות בגדה המערבית אני בוחר להישאר בירושלים עיר מולדתי ולקבל את האזרחות הישראלית. ובכך אני... שומר על קיומי באדמתי". נדים, מעט בשונה מאחרים, מבין את ההיצמדות לקרקע כמבטאת אינטרס אישי ולא בהכרח לאומי.

נוחות אישית

מרבית הדוברים מצדיקים את קבלת האזרחות שלהם ושל אחרים בנימוקי נוחות, ובייחוד נוחות כלכלית. אומנם גם תושבות הקבע מבטיחה חופש תנועה, תעסוקה והטבות מביטוח לאומי, אולם האזרחות, שאותה קשה יותר לשלול, מבטיחה את היציבות של הטבות אלה:

אם אני מסכים לקבלת האזרחות הסיבות הן בראש ובראשונה להוכיח את קיומי בירושלים. ושנית חיים יותר קלים ורמת חיים יותר גבוהה. דרך אגב, אם מרכז החיים שלי בגדה המערבית אני לא יכול להגיע לרמת חיים כזאת... אני הסכמתי לקבל את האזרחות הישראלית כדי לשפר את מצב החיים שלי (ג'ו).

לגבי האזרחות והתושבות שיש לי אני באמצעותה מבטיח חיים לי ולמשפחתי יותר טובים מלחיות בגדה המערבית. ומבחינה חומרית ושירותים בירושלים אתה מרגיש שיש תועלת כספית חומרית ויותר ביטחון. שכר גבוה, משק חזק, שוק חופשי, אופציות רבות... קבלת שירותים (אחמד).

אני מסכים לקבל את האזרחות רק בשביל הקלה בדרכים ובנסיעה ורמת חיים גבוהה ומכובדת ולא יותר. ואם אני לא מסכים לקבל את האזרחות זה בגלל שאני לאומי פלסטיני. אם לא היו התנאים החומרניים הללו לא הייתי מבקש אותה (מוחמד).

נדים, שאינו מחזיק באזרחות ישראלית, מסביר כי "תושבי ירושלים הולכים אחרי הרציונל החומרי והאינטרס הכלכלי האישי. כתוצאה מכך אנו רואים שיש אחוז מתושבי ירושלים שהגישו בקשה לקבלת אזרחות וקיבלו". נדים מתכוון בין היתר לכך שתושבי קבע זכאים להטבות סוציאליות, אך הם עשויים לאבדן אם בתרחיש של הסדר קבע הם יהפכו לאזרחים פלסטינים. בנסיבות אלה, מציין נדים: "אם יסופחו תחת שלטון הרשות הפלסטינית ולא יקבלו את ההטבות החומריות אני אבקש באופן מיידי את האזרחות הישראלית. אין לי פתרון אחר".

קטגוריה נוספת של נוחות היא חופש התנועה בגדה וגם בחו"ל. אחמד תיאר לפרטי פרטים את היד הקשה של אנשי ביטחון, כפי שחווה כשיצא מארצות הברית מצויד בתעודת מעבר (לסה פסה) שישראל מנפיקה לתושבי מזרח ירושלים. האירוע המחיש לו עד כמה חיוני להחזיק בדרכון ישראלי. איהאב, שאינו נושא דרכון ישראלי, מציין כי "קבלת הדרכון והאזרחות מקילה... בחיי יום-יום, למשל... מעברים במחסומים. בקיצור מי שיש לו דרכון ואזרחות ישראלית מרגיש יותר בטוח בחיים".

קטגוריה שלישית של נוחות היא הליכים משפטיים הוגנים יותר. מוחמד מספר כי "אני מכיר הרבה אנשים שהם אזרחים אבל הם פעילים פלסטינים לאומיים, גם אלה מתייחסים אליהם בצורה שונה בעת התהליך המשפטי".

זהות חלופית-מקומית

מראיין אחד ניסה ליישב את הסתירה בין הלאומיות הפלסטינית לבין האזרחות הישראלית באמצעות הצגה של קטגוריה זהותית אחרת של "ירושלמי": "הפתרון בעיניי הוא להגדיר את עצמי ירושלמי" (אחמד). אבני הצביעה על אפשרות זו בעבודה שכללה ראיונות עם אישי ציבור ופעילים פלסטינים בעיר (Avni, 2021). הגם שהיא מזהירה כי מדובר לפי שעה בזהות "עדינה ושבירה שעודנה בהתהוות; כזו שאינה עדיין חלופה אפשרית לזהויות לאומית או תרופה לדיכוי" (שם, 1), נראה כי יש תמיכה מהוססת לגישה כזו גם בקרב מי שאינם פעילים ציבורית. יתר על כן, תחושות הניכור מישראל מחד גיסא, ומן הרשות הפלסטינית מאידך גיסא, מותירות חלל שהזהות הירושלמית עשויה למלא. זהות זו, לפי שעה, אינה כוללת הזדהות עם המוסד המקומי – עיריית ירושלים, שאף היא נתפסת כארגון המפלה את התושבים לרעה. נראה גם כי בראיית הפלסטינים הירושלמים זהות זו אינה כוללת ירושלמים שאינם פלסטינים, ובכך מאפשרת זיקה נוחה יותר לזהות הלאומית הפלסטינית, שאכן נוכחת אצל הרוב המוחלט של הדוברים.

ד. סיכום ומסקנות

מאמר זה בוחן את תפיסות הזהות של תושבי ותושבות מזרח ירושלים, ותרומתו האמפירית בסקירה עדכנית של תפיסות אלה נוכח תהליכי ה"ישראליות" במזרח העיר. ראיונות העומק בוחנים שני היבטים עיקריים: תפיסות זהותיות פלסטיניות ואסטרטגיות ליישוב המתח בין סטטוס ישראלי לזהות לאומית פלסטינית. רוב המרואיינים מדווחים על רגשות שייכות לקולקטיב הפלסטיני בממד הלאומי והתרבותי, קולקטיב שהם תופסים כאחיד על אף הפיצול הפוליטי בין האזורים ומשטרי הזכויות השונים שבהם חיים פלסטינים: ירושלים, הגדה המערבית, עזה, ישראל והפזורה. הזדהות זו מוצאת את ביטוייה בפרקטיקות תרבותיות, כלכליות וחברתיות, כגון מאמצים משותפים לסיוע לאסירים. הזדהות הפלסטינית העולה מן הראיונות משקפת אחדות בתוך ריבוי זהויות, לרבות רקע דתי שונה (מוסלמים מול נוצרים) כמו גם תנאים חומריים שונים, לאור איכות החיים הטובה יותר בירושלים בהשוואה לזו שבגדה. בה בעת, זהות זו אינה כוללת בדרך כלל הזדהות עם הישות הפוליטית הפלסטינית – הרשות הפלסטינית בגדה. המרואיינים, ככלל, ביקורתיים מאוד כלפי ישראל והפרקטיקות שלה במרחב העירוני ומעבר לו. הם מרגישים

שמדינת ישראל מתייחסת אליהם כ"אזרחים סוג ב" ושמוסדות השלטון השונים (המשטרה, מערכת המשפט, העירייה) מפלים אותם לרעה. זוהי סיבה נוספת, בחלק מן המקרים, להיעדר מחויבות ושייכות למדינת ישראל. רובם מביעים אי-שביעות רצון מהתייחסות העירייה לאזורים הערביים בעיר, ומרגישים מופלים ומקופחים מבחינת הקצאת משאבים ותקציבים לפיתוח בהשוואה לתושבים היהודים.

מכאן, התחושה הכללית שהשתקפה בראיונות היא כי קיים מתח בין זהות לאומית פלסטינית לבין סטטוס (תושבות או אזרחות) ישראלי. בראייה תיאורטית מתחדד כי אף שריבוי זהויות הוא אפשרי (Chandra, 2012), ואף שבעבר העות'מאני ריבוי זהויות של פלסטינים (או פרוטו-פלסטינים) בירושלים לא היה כרוך במתח ביניהן (Khalidi, 1996), הרי במציאות הנוכחית מתקיים מתח בין הזהות המוסדית הישראלית לזהות הלאומית הפלסטינית. ניכר כי ה"ישראלזציה" אינה נתפסת כמהלך שהביא לשוויון, ובוודאי שאינה מאיימת על הזהות הלאומית הפלסטינית.

מסקנה זו עולה בקנה אחד עם הערכתו של שטרן כי "ללא התייחסות ומציאת פתרון ממשי לסוגיות אלו [סוגיות פוליטיות אשר מבדילות בין יהודים לערבים בעיר מבחינת מעמד וזכויות], לא יהיה אפשר להשיג שוויון ושילוב חברתי וכלכלי בר קיימא בין יהודים לערבים בירושלים" (שטרן, 2022: 8). אם לנסח באופן תיאורטי מנקודת המבט שהציעה פרייזר (Fraser, 1997), מדברי המרואיינים עולה כי למרות מאמץ (מהוסס וחלקי) של ישראל לתקן את אי-השוויון הכלכלי, לא נעשה שום מאמץ לתקן את אי-השוויון של היעדר ההכרה. למעשה, התיקון הכלכלי נועד לשכך את התחושה של היעדר הכרה וייצוג בקרב הפלסטינים. מהראיונות שערכנו ניכר כי לפי שעה מאמץ זה לא צלח, אפילו במקרים של מרואיינים שבחרו בפעולה אקטיבית של התאזרחות. לא ניכרו הבדלים בגילים השונים באשר לעמדה זו. בה בעת, נראה כי איש מן המרואיינים אינו חשוף ישירות למרחבים שבהם יש התקדמות בישראלזציה, דוגמת מערכת ההשכלה הגבוהה.

מן הראיונות עולות חמש אסטרטגיות ליישוב המתח בין סטטוס ישראלי לבין זהות לאומית פלסטינית: (1) הגדרה מחדש של הסטטוס המדינתי הישראלי כקטגוריה ריקה שאינה מחייבת הזדהות של הפרט עם המדינה – הפרדה רגשית בין אזרחות ישראלית לבין זהות לאומית פלסטינית; (2) שאיבת לגיטימציה מן התקדים של הפלסטינים אזרחי ישראל – קיבוץ פלסטיני ששומר על זהותו למרות אזרחותו הישראלית; (3) פירוש מחדש של קבלת אזרחות ישראלית כמשרתת יעד לאומי פלסטיני של צמוד: הישארות במרחב הפלסטיני למרות לחצים מישראל לעזוב; (4) הצדקת הסטטוס הישראלי בנוחות אישית, ובייחוד בקיבוץ של הטבות סוציאליות וחופש תנועה, לרבות בנסיעות לחו"ל; (5) דחייה של הבחירה הבינארית בין ישראליות לפלסטיניות ופיתוח חלופה זהותית שלישית, מקומית-ירושלמית. האסטרטגיה האחרונה מבוססת על כך שהקשר לעיר

מובן לרוב דרך תפיסה עצמית פלסטינית המצויה בקונפליקט עם המוסדות הישראליים. ממצא זה מאשש את מסקנתם הזהירה של רוזן ושללי (Rosen and Shlay, 2014), המציעים כי הרעיון המשחרר והדמוקרטי של "זכות לעיר" (Right to the City), שנועד לעודד השתתפות של כלל תושבי העיר וקהילותיה בארגון המרחב, עשוי להיות מתורגם לכלי מדכא של קהילה אחת כלפי השנייה. אף שברובד הבסיסי הישראליזציה מבטיחה "עיר לכולם" (לרבות הקצאה של משאבים למזרח העיר והאפשרות לסטטוס אזרחי שווה דרך התאזרחות), היא בה בעת משמשת ככלי לשליטה של קבוצה אחת בקבוצה שנייה. דומה כי הממצאים מזכירים כי הרעיון של "עיר לכולם" אינו יכול להיות מנותק מהמרחב הפיזי והפוליטי המשתרע מחוצה לה.

ירושלים, כפי שעולה מהראיונות שקיימנו, היא "עיר פוליטית של אנשים רגילים" (Yiftachel, 2016: 488). מאמציהם של אותם אנשים לנווט בין צורכי היום-יום והמחויבות הלאומית הולידו שורה של אסטרטגיות יצירתיות של הגדרה מחדש של מושגי הסטטוס הקושרים אותם פורמלית לישראל – התושבות והאזרחות, ואסטרטגיות אלה משרטטות דיוקן אורבני של "הגיאופוליטיקה של היום-יום" (Shtern, 2022: 8).

רשימת מקורות

- אריאלי, תמר, וניסים כהן, 2013. "סביבת קונפליקט כשדה מחקר: אתגרים ומדגם כדור השלג", פוליטיקה 22: 2-26.
- בן-גוריון, דוד, 1958. "מחזון המדינה עד מלחמת הקוממיות", ענף היסטוריה במטה הכללי, **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**, תל אביב: מערכות, עמ' 11-60.
- הורודניצ'אנו, מאיה, 2021. "ביהמ"ש הורה לבחון מחדש בקשת אזרחות של תושבת מזרח ירושלים: 'הליך פגום'", וואלה!, **21.1.2021**, <https://news.walla.co.il/item/3412994>.
- הרכבי, יהושפט, 1971. **האמנה הפלסטינית ומשמעותה**, ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- חסון, ניר, 2017א. אורשלים: ישראלים ופלסטינים בירושלים 1967-2017, תל אביב: ספרי עליית הגג וידיעות אחרונות.
- , 2017ב. "אחרי 50 שנה, תושבי מזרח ירושלים נותרו אסירים בעירם", הארץ, 16.6.2017.
- כרמון, עומר, 2022. "משרד התחבורה לא בדק - והקו שיועד למזרח ירושלים ישרת רק שכונות יהודיות", TheMarker, 13.12.2022.
- להרס, ליאור, 2013. "משא ומתן על ירושלים: עיון בתהליכי המשא ומתן הישראלי-פלסטיני בסוגיית ירושלים, 1993-2011", **ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**.
- מונטרסקו, דניאל, 2010. "תחום עירוב: ישראל ופיליפינים של המרחב העירוני", **זמנים** 110: 104-116.
- המוקד להגנת הפרט, 2021. "שלילת מעמד קבע בשנת 2020: על פי נתוני משרד הפנים, בשנה זו נשלל מעמדם של 18 פלסטינים מירושלים המזרחית במסגרת מדיניות 'הטרנספר השקט', בהם 10 נשים", **המוקד להגנת הפרט**, 9.3.2021.
- משרד ראש הממשלה, 2018. "צמצום פערים חברתיים כלכליים ופיתוח כלכלי במזרח ירושלים", **החלטה מספר 3790 של הממשלה מיום 13.5.2018**.
- , 2017. "צמצום פערים חברתיים כלכליים במזרח ירושלים ופיתוח כלכלי", **החלטה מספר 2684 של הממשלה מיום 28.5.2017**.
- , 2014. "התוכנית להגברת הביטחון האישי ולפיתוח כלכלי-חברתי בירושלים לטובת כלל תושביה", **החלטה מספר 1775 של הממשלה מיום 29.6.2014**.
- נבו, יוסף, 1999. "במסעף שרשי הזהות הפלסטינית", **קתדרה** 92: 188-192.
- סמוחה, סמי, 2013. "לא שוברים את הכלים: ממצאים ומסקנות ממדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012", פרלמנט 76.
- , 1996. "דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב-טיפוס", אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), **ציונות - פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא)**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 277-311.
- פאח'ורי, אמיר, 2021. "עיון מחודש בשאלת הערבי הישראלי: מפוליטיקה של חשד לפוליטיקה של זהות ומוסר", **הפורום לחשיבה אזרחית**, 22.2.2021.
- פורת, יהושע, 1976. **צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929**, תל אביב: עם עובד.
- קימרלינג, ברוך, ויואל שמואל מגדל, 1999. פלסטינים: עם בהיווצרותו, ירושלים: כתר.
- רמון, אמנון, 2021. **מגלים את מזרח ירושלים: השינויים שהובילו לשינוי המדיניות הישראלית ולהחלטת הממשלה 3790, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות**.

---, 2017. **תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967–2017**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

שטרן, מריק, 2022. **מדיניות אזרחית במזרח ירושלים: לקראת תיאוריית שינוי חדשה, מסמך ניתוח ומדיניות, ירושלים: מכון ון ליר.**

Avni, Nufar, 2021. "Viewpoint: Between Exclusionary Nationalism and Urban Citizenship in East Jerusalem/al-Quds", *Political Geography* 86(4).

Avni, Nufar, Noam Brenner, Dan Miodownik, and Gillad Rosen, 2021. "Limited Urban Citizenship: The Case of Community Councils in East Jerusalem", *Urban Geography* 4(43): 546–556.

Avni, Nufar, Sarah Moser, and Gabrielle Gorgy, 2022. "Gendering Gray Space: Everyday Challenges, Strategies, and Initiatives of Women Community Leaders in East Jerusalem", *Social and Cultural Geography*, DOI: 10.1080/14649365.2022.2121981.

Benvenisty, Meron, 1976. *Jerusalem, the Torn City*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Chandra, Kanchan (ed.), 2012. *Constructivist Theories of Ethnic Politics*, New York: Oxford University Press.

Dajani, Maha A., 1986. *The Institutionalization of Palestinian Identity in Egypt*, Cairo: American University in Cairo Press.

Fraser, Nancy, 1997. *From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a "Postsocialist" Age*, New York: Routledge.

Jabareen, Yosef, 2017. "The Right to Space Production and the Right to Necessity: Insurgent versus Legal Rights of Palestinians in Jerusalem", *Planning Theory* 16(1): 6–31.

Khalidi, Rashid, 1996. *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press.

Klein, Menachem, 2008. "Jerusalem as an Israeli Problem – A Review of Forty Years of Israeli Rule over Arab Jerusalem", *Israel Studies* 13(2): 54–72.

---, 2005. "Old and New Walls in Jerusalem", *Political Geography* 24: 53–76.

Lustick, Ian S., 1997. "Has Israel Annexed East Jerusalem?" *Middle East Policy* 5(1): 34–45.

McGahern, Una, 2019. "Making Space on the Run: Exercising the Right to Move in Jerusalem", *Mobilities* 14(6): 890–905.

Nolte, Amina, and Haim Yacobi, 2015. "Politics, Infrastructure and Representation: The Case of Jerusalem's Light Rail", *Cities* 43: 28–36.

Proctor, Caitlin, 2022. "Refugee Status, Permanent Residency, and Citizenship: The Re-making of Categories among Palestinian Youth in East Jerusalem", *Journal of Refugee Studies* 36(1): 65–83.

Pullan, Wendy, Philipp Misselwitz, Rami Nasrallah, and Haim Yacobi, 2007. "Jerusalem's Road 1: An Inner City Frontier?" *City* 11(2): 176–198.

Rokem, Jonathan, and Laura Vaughan, 2018. "Segregation, Mobility and Encounters in Jerusalem: The Role of Public Transport Infrastructure in Connecting the 'Divided City'", *Urban Studies* 55(15): 3454–3473.

Rosen, Gillad, and Igal Charney, 2016. "Divided We Rise: Politics, Architecture and Vertical Cityscapes at Opposite Ends of Jerusalem", *Transactions of the Institute of British Geographers* 41(2): 163–174.

Rosen, Gillad, and Anne B. Shlay, 2014. "Whose Right to Jerusalem?" *International Journal of Urban and Regional Research* 38(3): 935–950.

Shlomo, Oren, 2017. "The Governmentalities of Infrastructure and Services amid Urban Conflict: East Jerusalem in the Post Oslo Era", *Political Geography* 61: 224–236.

Shoval, Noam, 2007. "Transformation of the Urban Morphology of Jerusalem: Present Trends and Future Scenarios", in Shlomo Hasson (ed.), *Jerusalem in the Future: The Challenge of Transition*, Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies, pp. 90–120.

Shtern, Marik, 2022. "Passing as a Tourist: Exploring the Everyday Urban Geopolitics of Tourism", *Political Geography* 93: 102526.

Wafa News Agency, 2011. "PA Plan to Support Palestinian Steadfastness, Growth in East Jerusalem", Wafa, 31.5.2011, <https://english.wafa.ps/Pages/Details/111230>.

Yiftachel, Oren, 2016. "The Aleph – Jerusalem as Critical Learning", *City* 20(3): 483–494.